

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота

(магістра)

з теми: **«КОЗАЦТВО В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)»**

Виконав: здобувач вищої освіти 2 курсу, групи

Ist1-M22z спеціальності 014 Середня освіта

(Історія) за освітньо-професійною програмою

Середня освіта (Історія)

Українець Андрій Сергійович

Керівник: **Трубчанінов С. В.**, кандидат

історичних наук, доцент кафедри історії

України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 року

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження	18
Висновки до розділу	21
РОЗДІЛ ІІ. УРЯДОВІ СПРОБИ РАДИКАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗНИЩЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ	
2.1. Формування козацьких військ з національних меншин.....	22
2.2. Формування іррегулярних «козацьких військ» із українців	35
Висновки до розділу	47
РОЗДІЛ ІІІ. ОКРЕМІ КОЗАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ ІЗ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ЇХНІХ НАЩАДКІВ У НАДЧОРНОМОР'І У ХІХ СТ.....	
3.1. Чорноморські козаки на Кубані.....	50
3.2. Козацькі формування в Надчорномор'ї	55
3.3. «Малоросійське козацтво» на Лівобережній Україні.....	66
3.4. Козацький корпус (алай-козаки) М. Чайковського	71
Висновки до розділу	75
Висновки.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	81
Джерела.....	81
Монографії та статті.....	81

ВСТУП

З набуттям Незалежності України відбулося зняття ідеологічних обмежень та політичної цензури та став можливим вихід української науки на світовий простір історичного пізнання. Все це дало потужний поштовх до вивчення багатьох раніше малодосліджених тем. Зокрема, останні три десятиріччя позначилися в українській історичній науці значною активізацією досліджень з історії українського козацтва. У тому числі це стосується й того історичного періоду, що окреслений українськими істориками як «післякозацька доба». Йдеться про період після ліквідації царизмом Запорозької Січі в 1775 р.

Актуальність теми магістерського дослідження. Незважаючи на досягнення науковців в останні десятиріччя, більшість досліджень з історії українського козацтва зазвичай завершуються на періоді ліквідації Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі. У той же час віддається належне лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям як продовжувачам козацьких традицій. Але ж в українських землях і надалі мешкало чимало населення, яке було носіями козацьких традицій у господарюванні, світогляді, побуті та в інших галузях самотнього життя. Не випадково ж, на думку окремих українських дослідників, територія поширення махновського руху майже повністю співпадає з землями колишнього Азовського козачого війська. Козацькі традиції знайшли своє відродження в період Національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр.

Об'єктом дослідження виступають як носії козацьких традицій, так і учасники різних козацьких формувань на Півдні України.

Предметом нашого дослідження є історія військових формувань кінця XVIII – XIX ст. у Надчорномор'ї, які за структурою та функціями нагадували козацькі війська, а також, певною мірою, компенсували втрачену військову потугу Запорозької Січі: Бузьке, Катеринославське, Чорноморське, Усть-

Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське (Новоросійське), Грецьке (Албанське), Кримське (Татарське).

Хронологічні межі роботи обмежені з одного боку часом ліквідації останньої Запорозької Січі (1775 р.) та розподілом запорозьких земель між різними адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії. Верхня хронологічна межа – початок XX ст., коли незважаючи на ліквідацію останніх козацьких з'єднань на території Південної України – Азовського (1865) та Дунайського (1868), козацький стан ще залишався, а частина нащадків запорожців продовжувала діяти як військо, хоча й за межами сучасної території України.

Умовно можна визначити два періоди в історії українського козацтва на Півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Вони насамперед пов'язані із тими перетвореннями, що їх зазнавала власне козацька верства внаслідок політичних і соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві в цілому. **Перший період** – 1770–1790-і рр. – спроби адаптації козацької верстви до нових політичних і соціально-економічних реалій, прагнення відновити козацьку Січ в Османській імперії, а також виникнення штучних іррегулярних козацьких формувань. Останні мали, з одного боку, допомогти Російській імперії взяти під контроль настрої «неспокійного» козацького населення українських територій, а з іншого – зберегти (часто лише ззовні) традиції колишніх запорожців. **Другий період** – XIX – початок XX ст. – остаточна ліквідація державотворчих козацьких традицій у формі Січі, структурні зміни всередині козацького середовища (через його поповнення селянськими представниками), трансформація основних завдань козацтва, знищення останніх козацьких формацій на Півдні України та розмиття козацтва серед різних станів тогочасного російського суспільства.

Географічними межами дослідження є колишня територія Війська Запорозького низового та землі у Надчорномор'ї, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких воєн кінця XVIII – початку

XIX ст., а також порубіжні території (фронтир) Османської імперії, які стали місцем розселення нащадків запорожців.

Мета роботи – охарактеризувати козацькі з'єднання, які існували на території Південної України в 1775–1868 роках та показати зміни в становищі козацького стану.

У відповідності до мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- охарактеризувати зміни в політиці російського царизму до козацького стану на Півдні України наприкінці XVIII – XIX ст.;
- проаналізувати розвиток козацьких з'єднань на території Південної України в 1775–1868 роках;
- показати вплив запорозьких традицій на різні козацькі формування;
- розкрити історію козацьких формувань, які склалися з представників неукраїнського етносів.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та діалектичного підходу до вивчення подій. Для кращого виконання поставлених завдань ми використали загальнонаукові та спеціально-історичні методи (зокрема, порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний).

Практичне значення. Одержані результати дослідження можуть використовуватися не лише при подальшому науковому дослідженні історії України та українського козацтва, але й для популяризації традицій українського козацтва серед військових, які захищають Вітчизну в наш час.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Загальний обсяг роботи – 93 сторінки, обсяг основного тексту – 80 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 118 позицій.

ВИСНОВКИ

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 років російська імператриця Катерина II наказала ліквідувати небезпечну для абсолютистської монархії Запорозьку Січ. Указ цариці про остаточну руйнацію Запорозького Коша поставив поза законом і самих запорожців, які декілька століть були оборонцями християнського світу від мусульманських завойовників. Ліквідація козацької вольниці на Дніпрі одразу ж поставила перед російським урядом ряд нових серйозних проблем. До цього у московській державі традиційно вслід за перенесенням кордонів із мусульманським світом, рухалося вперед і козацьке населення. Уряд був зацікавлений у таких колоністах порубіжних територій, адже вони мали військовий і господарський досвід, були здатні себе захистити, успішно господарювати, забезпечувати себе всім необхідним, а в разі раптової воєнної загрози ще й стати бар'єром перед ордами нападників.

У мирний час козацьке населення несло прикордонну та карантинно-митну служби. Задля цього, наприклад, одразу після закінчення військових дій 1774 року на новому кордоні з Османською імперією вздовж Південного Бугу й було поселено козаків Нововербованого козацького полку. З поселенням таких колоністів на кордонах імперії уряд заощаджував значні кошти на їх утримання й захист. У той же час з ліквідацією Запорозького Коша у 1775 р. значна частина степового фронтиру стала майже прозорою через відсутність контролю з боку урядової адміністрації над запорозьким населенням. Не контрольоване, а від того і небезпечне, козацтво на порубіжжі могло становити потенційну загрозу для імперії. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що відбувалася народна колонізація Надчорномор'я за рахунок нижчих верств населення з різних куточків України і особливо з Лівобережжя. Припинити чи принаймні зменшити переселенський рух на Південь було не на користь владі, яка була зацікавлена в якнайшвидшому заселенні й освоєнні стратегічно важливого регіону.

Російський уряд змушений був відмовитися від політики відвертого протистояння щодо колишніх запорожців та погодитися на збереження права вільного пересування колишніх запорожців південним краєм з метою заняття традиційними промислами, попередніх податків і повинностей. Уряд обіцяв не втручатися у справи козацького судочинства, сприяти розвитку торгівлі та традиційним рибному, чумацькому і мисливському промислам.

Все ж у перші роки після руйнації Січі царська влада обережно, але неухильно проводила політику уніфікації краю. З цією метою було запроваджено новий адміністративно-територіального поділ, започатковано широкомасштабну урядову колонізацію, розгорнуто будівництво міст, портів та фортець. Російський уряд заохочував запорозьку старшину до військової та адміністративної служби, розпорошити потенціал козацтва шляхом формування із частини запорожців регулярних гусарських і пікінерських полків, у той час як інших – перетворити на поміщицьких підданих чи перевести до військових поселень.

Із приєднанням території Кримського ханства (1783) темпи щодо реорганізації Надчорномор'я ще більше прискорилися. Запроваджується губерніяльний устрій, поновлюється кріпосне право, проводиться реорганізація місцевого самоуправління, відбувається масове знищення козацьких зимівників і насильницьке переселення їх мешканців до державних слобод та містечок.

Централізаторська політика російського уряду на Півдні України викликала серйозне незадоволення, адже колишнє запорозьке козацтво втрачало все, що мало – від традиційного способу життя до засобів існування. У зв'язку з цим, із метою збереження належності до козацького стану, традиційного устрою, козацьких звичаїв відчутно стає помітним пересування запорозьких козаків як у межах Російської імперії, так і значний відтік козацького населення закордон. Значна кількість втікачів-запорожців покладала свої надії на краще життя в гирлах Дунаю.

Масове переселення запорожців у межі Османської імперії і позитивна реакція на це турецького уряду викликали неабияку стурбованість у російських

високопосадовців. Російська урядова адміністрація вдалася до різного роду заходів з метою повернення запорозьких козаків на батьківщину.

Враховуючи популярність козацького способу життя на Півдні України, силу козацьких звичаїв та традицій серед місцевого населення, майбутнє було за іррегулярними формуваннями, які б в загальних рисах нагадували козацькі війська. Утворення іррегулярних військових формувань зі збереженням традиційних форм, які мали б підтримку з боку місцевого населення, було чи не єдиним засобом зберегти соціальну стабільність на українському Півдні, сприяти швидкому втягненню козацтва у нові відносини краю, створити альтернативу Задунайській Січі та сприяти поверненню колишніх російських підданих із турецьких володінь. Одним із перших, хто усвідомив це, а згодом і багато зробив для створення південноукраїнських козацьких військ, був князь Г. Потьомкін.

Протягом короткого проміжку часу було створено п'ять іррегулярних формувань – Грецьке (Албанське) (1775–1859), Кримсько-татарське (1784–1863), Бузьке (1785–1817), Катеринославське (1787–1796) та Чорноморське (1788–1792), які нагадували традиційні козацькі війська.

Дунайське й Азовське козацькі війська були створені поза планом військового відомства і сприймалися урядовою адміністрацією протягом всього періоду свого існування як інородні тіла у державній військовій структурі імперії. Уряд змушений був вдатися до такого кроку через концентрацію у Надчорномор'ї значної маси задунайців напередодні російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Дунайське й Азовське козацькі війська навіть отримали землі під поселення та стали офіційно визнаними адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії.

Присутність козацьких військ на півдні України, у розумінні уряду, дестабілізувала обстановку в регіоні. Колишнє запорозьке і задунайське козацтво, що становило основу козацьких військ, протягом всього періоду їхнього існування намагалася відстоювати свої права та привілеї. Російські поміщики висловлювали незадоволення перебуванням козацьких військ у

Катеринославській губернії та Бессарабській області. Масові козацькі рухи переконували уряд у необхідності переселити козаків подалі від південного регіону, або ж ліквідувати козацькі з'єднання. З ліквідацією Азовського (1865) та Дунайського (1868) іррегулярних з'єднань перестали існувати останні козацькі війська на території Південної України. Рядові козаки, які залишилися на попередніх місцях поселення, було переведені до розряду державних селян, а офіцери віднесені до дворянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С. М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків; Київ : Критика. 2004. Вип. 6. С. 101-128.
2. З відозви малоросійського ген.-губ. кн. Лобанова-Ростовського до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у козачі полки. 10 липня 1812 р. // Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський. Київ : Українське видавництво політичної літератури, 1948. С. 7-9.
3. Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies. Vol. I: 1812-1835 / transl. Ingrid I. Epp. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 2015. LVI, 576 p.
4. Василенко Н. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская Старина. 1885. Т. 6. С. 344-350.
5. Чужинец. М. Чайковский в Стамбуле. Деятельность среди Некрасовцев в Мал. Азии и в Добрудже, среди черкесов и донских казаков, О. С. Гончаров и Мих. Свидзинский (Идея вольного казачества в XIX веке) // Вольное Казачество / Вільне Козацтво. Прага, 1932. № 113. С. 9-12. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/volnoe_kazachestvo_113_1932__ocr.pdf.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

6. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ : Держполітвидав УРСР, 1962. 63 с.
7. Авраменко А. Досвід створення історичної карти Катеринославського козацького війська // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2015. Вип. 13. С. 177-184.

8. Авраменко А. Запорозькі козаки в османських і австрійських володіннях в 1775–1814 рр.: проблеми історичної географії та історичної картографії // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2022. Вип. 16. С. 156-203.

9. Авраменко А. Історико-географічні аспекти дослідження чорноморської і кубанської козацької минувшини (питання картографічної реконструкції) // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 85-104.

10. Авраменко А. Історія Кубані в сучасних українських атласах // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2005. Вип. 8. С. 255-265.

11. Авраменко А. Україністика на Кубані: витоки і сучасні тенденції розвитку // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Збірка наукових праць. Вип. 5. Одеса, 2010. С. 165-168.

12. Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 363-414.

13. Ададуrow В. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 2012. № 5. С. 178-186.

14. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. Львів : Вид-во Українського Католицького Університету 2007. 560 с.

15. Ададуrow В. Проекти французького командування стосовно південно-західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів

воєнної кампанії 1812 року // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». 2010. Вип. 45. С. 127-167.

16. Адауров В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I // Україна у Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. Вип. 6. С. 391-419.

17. Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ : Україна, 1991. 158 с.

18. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.

19. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.

20. Бачинська О. Адміністративний устрій та управління Дунайського козацького війська. 1828–1869 // Записки історичного факультету ОДУ. Одеса, 1998. Вип. 7. С. 70-77.

21. Бачинська О. Акмангіт – станція Дунайського козацького війська: 1828–1869 рр. // Іст. краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. Одеса, 1993. Вип. 4. С. 27-34.

22. Бачинська О. Джерела з історії козацьких формувань південної України кінця XVIII–XIX ст. // Південь України. Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Одеса : Астропринт, 1999. С. 72-78.

23. Бачинська О. До історії Дунайського (Новоросійського) козацького війська // Зап. Наук. т-ва ім. Т.Шевченка. Львів, 1997. Т. ССXXXIII: Праці історико-філософської секції. С. 442-449.

24. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування. Одеса : Астропринт, 1998. 232 с.

25. Бачинська О. З історії Дунайського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи іст. розвитку: Матеріали V Всеукр. читань. Київ; Черкаси, 1995. С. 170-172.

26. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса : Астропринт, 2009. 256, [80] с.

27. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 303-362.

28. Бачинська О. Козацьке порубіжжя у великій політиці та повсякденні між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст. (за матеріалами Держархіву Одеської області) // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2018. Випуск 13.

29. Бачинська О. Кримське Татарське військо. 1784–1863 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / автори-упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 42-46.

30. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2012. Число 12. С. 15-26.

31. Бачинська О. Роль чорноморських козаків у формуванні козацьких військ Південної Бессарабії в першій половині XIX ст. // Чорноморська минувшина Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: Зб. наук. пр. Вип. 2. Одеса, 2007. С. 76-89.

32. Бачинська О. Участь дунайських козаків у Кримській війні // Історична пам'ять. Одеса, 2005. Вип. 6. С. 121-129.

33. Бачинська О., Чухліб Т. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775–1905 рр. Київ : Арій, 2015. 482 с.

34. Бачинский А.Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 1971. Вып. 7. С. 159-163.

35. Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників // Задунайська Січ : [зб. наук. ст., матеріалів і републікацій]. Одеса : ОКФА, 1998. С. 352-365.

36. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис. Одеса : Гермес, 1994. 124 с.
37. Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // УІЖ. 1964. № 2. С. 97-101.
38. Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке військо. 1806-1807 рр. // Іст. краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. Одеса, 1993. Вип. 4. С. 23-27.
39. Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо і селянський рух на півдні України та Поділля на початку XIX ст. // Питання історії народів СРСР. Харків, 1965. Вип. 1. С. 129-136.
40. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775-1869 рр. Одеса : Маяк, 1995. 56 с.
41. Білий Д. Особливості формування та еволюції еліти Чорноморського козацького війська // Схід. 2008. № 7. С. 67-71.
42. Бовуа Даніель. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / переклад з франц. Зої Борисюк. Київ : ТОВ Вид-во «Кліо», 2020. 872 с.
43. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя : ТанDEM-У, 1997. Ч. 1: Аграрні відносини. 204 с.
44. Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Вип. 4(5). С. 40-47.
45. Бойко П. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі сіл та міст Південної України // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія /за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 2020. С. 257-285.
46. Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917-1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 415-460.

47. Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. [Б. м.] : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 20 с.
48. Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // УІЖ. 1962. № 5. С. 24-34.
49. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. Киев : Изд-во АН УРСР, 1956. 415 с.
50. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час російсько-турецької війни 1787-1791 років // Одеса козацька (наукові нариси). Одеса, 2008. С. 39-54.
51. Грибовский В. Ногайское казачье войско // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 108-129.
52. Задунайський В. В. Військова структура та озброєння Дунайського козацького війська за Положенням 1844 р. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2011. Вип. 2. С. 20-25.
53. Задунайський В. В. Віковий склад урядників Азовського козацького війська під час Кримської війни (за реєстром 1855 р.) // Грані Історії. 2019. Вип. 2. С. 28-34.
54. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. 2009. Т. 104. Вип. 91. С. 22-26.
55. Задунайський В. В. Перший піший козацький батальйон Кубанського козацького війська в 1862 р. // Військово-науковий вісник. 2016. Вип. 25. С. 96-108.
56. Задунайський В. В. Система військово-адміністративного устрою та управління українських козацьких формувань у другій чверті XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. 2009. Т. 94. Вип. 81. С. 15-18.

57. Задунайський В. В. Соціальне походження командного складу Азовського козацького війська (на прикладі реєстру урядників за 1855 р.) // Грані історії. 2018. Вип. 1. С. 34-37.

58. Задунайський В. Огляд доробку сучасних українських і російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва (1990-ті – 2018 рр.) // *Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej* / red. Zbigniew Pilarczyk. Tom XX. Poznań : Wydział Historii UAM, 2019. S. 159-178.

59. Задунайський В. В., Задунайський Д. В. Азовське, Дунайське та Кубанське козацтва: спільні й відмінні риси окремих аспектів військової системи // Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. 21 квітня 2017 р. м. Маріуполь / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 9-14.

60. Задунайський В. В., Задунайський Д. В. Військова структура Кубанського козацького війська та Війська Донського кінця XIX – початку XX ст. // Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26 квітня 2019 р. м. Маріуполь / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 30-35.

61. Задунайський В., Задунайський Я. Висвітлення історії українських козацьких формувань Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу кінця XVIII – початку XX ст. у вітчизняних шкільних підручниках // Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“Козацький фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.». Львів : Вид-во Українського католицького університету 2023, с. 110-114.

62. Зубко І. М. Чорноморське козацтво в боях за визволення півдня України 1787–1791 рр. // Сб. матеріалов по ист. краеведению Одесщины. Одесса, 1992. Вип. 1: С древнейших времен до середины XIX в. С. 56-57.

63. Каюк Д. Г. Нобілітація запорізької старшини наприкінці XVIII - початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. 8. С. 259-264.

64. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

65. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Східний Інститут українознавства ім. Ковальських; Інститут Критики, Серія «Критичні студії». Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.

66. Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослід. Ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України: 36. наук. пр. Одеса : Фенікс, 2007. Вип. 2. С. 61-75.

67. Лейборов О. О. «Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...»: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник / гол. ред. О. Б. Коваленко. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. Вип. 3 (6). С. 52-59.

68. Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України: 36. наук. пр. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 27-33.

69. Ложешник А. М. Р. Кантакузен, як отаман Бузького козацького війська // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах / гол. ред. В. А. Савченко. Одеса : Друкарський дім, 2012. Вип. 14. С. 258-265.

70. Ложешник О. С. Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом // Молодий вчений. 2021. № 5. С. 32-36.

71. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя, 2000. 512 с.

72. Маленко Л. М. До причини створення та ліквідації Південноукраїнських козацьких військ в останній чверті XVIII – XIX століття // Південна

Україна XVIII–XIX століття : записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 172-185.

73. Маленко Л. М. Йосип Гладкий : людина і діяч // Південна Україна XVIII–XIX століття : записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. Вип. 4 (5). С. 232-242.

74. Маленко Л. М. Південноукраїнська козаччина останньої чверті XVIII – XIX століття в документах та матеріалах краснодарського архіву // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Дніпропетровськ : НГУ. 2008. Вип. 5. С. 15-27.

75. Маленко Л. М. Південноукраїнське козацтво і Кримська війна // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя : Просвіта, 2005. Вип. 19. С. 103-108.

76. Маленко Л. М. Військова служба Азовського козачого війська // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. Вип.1. С.118-126.

77. Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 495-540.

78. Новікова Л. В. Козацька тематика в працях А. Д. Бачинського // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії Національної Академії Наук. Одеса, 2008. Вип. 3. С. 118-128.

79. Оліяничук А. «Малоросійські» козацькі полки у 1831–1833 роках: мотиви створення, чисельність та функції // Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 57-63.

80. Оліяничук А. М. Соціальний статус козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 41. С. 67-71.

81. Пиріг П., Любич О. Чернігівські козаки на початку XIX ст. // Сіверянський літопис. 2007. № 4. С. 113-118.

82. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus, 2013. 440 с.
83. Полторак В. Козацька топографія Стамбула та його околиць у середині XIX століття // Чорноморська минувшина. Одеса. 2022. Вип. 17. С. 117-125.
84. Полторак В. М. Михайло Чайковський і Козак-Алай в Османській Армії (1853-1877 рр.) // Записки історичного факультету ОДУ. Одеса, 2013. Вип. 23. С. 195-209.
85. Прігарін О. А. Козаки-некрасівці на Дунаї. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / авториз. упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 29-41.
86. Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. 1990. № 9. С. 109-116.
87. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские й черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Одесса : ОКФА, 1998. 272 с.
88. Сапожников І.В. Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі (1789-1793 роки) // Невичерпні джерела пам'яті. Т. III: Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Одеса : ОКФА, 1999. С. 183-236.
89. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. Дніпропетровськ : Січ, 2003. 678 с.
90. Стоянов Ф. Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2005. Вип. XIX. С. 93-95.
91. Трубчанінов С. В. Україна vs Малоросія: окреслення національної території в працях українських романтиків Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т. 34 (73). 2023. № 2. С. 83-90.

92. Хіоні І. До історії Бузького козацького війська: (Огляд літератури та джерел) // Архіви України. 1965. № 6. С. 59-63.
93. Хіоні І. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769–1817 рр.) // УІЖ. 1965. № 8. С. 126-128.
94. Хмарський В. М., Ващенко В. П. Бачинський А. Д.: історик, дослідник історії України // Професора Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Вид. 2-е, доп. Т. 2: А-І. Одеса, 2005. С. 93.
95. Хромов А. В. Південноукраїнське козацтво ХІХ ст: урядові задуми, проекти, втілення (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX) / наук. ред. д. і. н., проф. О. А. Бачинська. Одеса : Вид. СПД Бровкін О. В., 2014. 180 с.
96. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856: Функції, структура, архів. Київ : Держ. ком. архівів України, 2001. 356 с.
97. Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв : ЧДУ, 2010. Вип. 2. С. 85-92.
98. Шаталов Д. В. Українське козацтво очима російських мандрівників початку ХІХ ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. 2013. Вип. 10. С. 195-204.
99. Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Дніпро : Домінанта Прінт, 2017. 256 с.
100. Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. С. 3-16.
101. Швидько Г. К. Видатний дослідник історії Запорозької Січі А. О. Скальковський // Регіональне і загальне в історії. Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. С. 94-96.

102. Шиян Р. І. Грецьке (Албанське) козацьке військо. 1775–1859 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / автори-упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 6-28.
103. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 2. 401 с.
104. Якименко М. А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху Російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Прем'єр, 2001. Вип. XIII. С. 65-69.
105. Белчев Ташко. Казакофильство Михаила Чайковского как первый этап в развитии славянофильства в его творчестве // Годишен зборник на Филозофскиот факултет. Скопје, 1971. Кн. 23. С. 335-372.
106. Boeck Brian J. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York : Cambridge University Press, 2009. XIV, 255 p.
107. Khodarkovsky Michael. Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800 / Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies. Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 2004. XIV, 290 p.
108. McNeill William H. Europe's Steppe Frontier. 1500-1800. Chicago, London : University of Chicago Press, 1975. VIII, 252 p.
109. Seaton Albert. The Horsemen of the Steppes. The Story of the Cossacks. New York : Hippocrene Books, 1985. XV, 268 p.
110. Авраменко А. М. От куреней Запорожской Сечи к станицам и городам Кубани (проблемы происхождения названий, исторической географии, топографии и культурного наследия). Москва : Директ-Медиа, 2023. 424 с.
111. Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. Кишинев, 2000. 290 с.
112. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. Москва : [Изд-во АН СССР], 1959. 279 с.

113. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 306 с.

114. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. Одесса, 1841. 437 с.

115. Туренко А. М. Исторические записки о войске Черноморском. Киев : Тип. А. Давиденко, 1887. 149 с

116. Казачьи войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская гвардия) / под ред. В. К. Шенк; составил В. Х. Казин. Санкт-Петербург : Тип. В. Д. Смирнова, 1912. XVI, [6], 462 с.

117. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар : Печатник, 1913. Т. 1 : История края. XV, 700, V с.

118. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар : Печатник, 1913. Т. 2 : История войны казаков с закубанскими горцами. 865 с.